

СОЦІАЛЬНИЙ СТАТУС ІНТЕЛІГЕНЦІЇ УСРР 1920-х рр.

Анотація: Досліджується соціальний статус української інтелігенції, процес її адаптації до нових соціально-економічних умов та репресивна політика радянської влади у 1920-х рр. На основі використання архівних джерел та літератури розкривається одна з маловідомих сторінок переслідування радянською владою та комуністичною партією українських інтелігентів.

Ключові слова: інтелігенція, еліта, «ворожі елементи», позбавленці, депортація.

SOCIAL STATUS OF INTELLECTUALS IN USSR IN 1920s

Annotation: Social status of Ukrainian intellectuals, process of adaptation to the new social and economic conditions and repressive policy of the Soviet government in 1920s are investigated. One of the little known pages of haunting of Ukrainian intellectuals by the Soviet government and Communist Party is revealed on the basis of using archival sources and literature.

Keywords: intellectuals, elite, strangers, hostile elements, deprived, deportation, rehabilitation, new intellectuals.

Після подій жовтня 1917 р. мільйони людей, які вважалися представниками привілейованих станів дореволюційного радянського суспільства, виявилися відстороненими від звичного соціально-культурного та професійного життя. Вони та члени їхніх родин позбулися не лише відносного матеріального достатку, але й колишнього статусу та становища в суспільстві.

Першим кроком на шляху до соціальної дискримінації раніше привілейованих верств суспільства стала ст. 65 Конституції РСФСР,

прийнята на V з'їзді Рад в липні 1918 р. За положеннями цієї Конституції до розряду осіб, позбавлених виборчих прав, потрапляли підприємці, комерсанти, релігійні діячі, а також значна частина інтелігенції. Одночасно виникає нова соціальна категорія радянського суспільства – «позбавленці» [1, 22 – 24].

До «соціально небезпечних елементів» потрапили представники інтелігенції, які за оцінками більшовицького керівництва, дискредитували себе участю в національно-визвольному русі. Оскільки РКП(б) боролася із зовнішньою і внутрішньою контрреволюцією за втілення в життя ленінського плану побудови соціалізму, боротьба охоплювала всі ланки суспільного буття – від соціалістичних змагань до ліквідації проявів буржуазного націоналізму. Сфера науки і культури також проголошувалася «фронтом», а співробітництво з інтелігенцією старої формації – формою класової боротьби.

Член політбюро ЦК ВКП(б) М. І. Бухарін стверджував, що протидіяти «керуючому пролетаріату» будуть певні групи суспільства, серед яких він виділяє і «технічну інтелігенцію загалом (інженерів, техніків, агрономів, зоотехніків, лікарів, професорів, адвокатів, журналістів, вчителів у своїй більшості)» [2, 163]. Більшовики розуміли, що їхніми реальними ворогами були не капіталісти і поміщики, а саме представники інтелігенції, які мали гарну освіту, відрізнялися моральністю і незалежністю мислення (свободою творчості), становили інтелектуальну опозицію існуючій владі.

Окреслена вище тема не знайшла належного висвітлення в історіографії. Фахівці радянської історичної науки обходили подібні теми, на їх вивчення і публікацію накладалися певні обмеження. Питання становлення та формування інтелігенції у зовсім інших соціально-політичних умовах післяреволюційної доби розкривається у працях радянських дослідників: С. Федюкіна [3], П. Амеліна [4], Л. Іванова [5], В. Соскін [6]. У своїх працях вони розглядають питання залучення буржуазних спеціалістів до соціалістичного будівництва, боротьби компартії з буржуазною ідеологією та діяльність партії щодо формування соціалістичної інтелігенції.

В історіографії радянського періоду об'єктом дослідження виступають не окремі люди або класи, а соціально-економічні та політичні процеси, в той час, як суспільні зв'язки і повсякденні практики, спроби адаптації «колишніх» до нових соціально-економічних умов залишалися не дослідженими.

З кінця ХХ століття одним з пріоритетних напрямків пострадянської історіографії стає дослідження інтеграції «чужих» у післяреволюційне суспільство, їх повсякденне життя поступово виходить на перший план, потіснивши вивчення традиційних питань державної політики по відношенню до них. Звернення до соціально-культурних аспектів післяреволюційної історії радянського суспільства і держави 1920 – 1930-х рр. стало можливим в результаті двох паралельних процесів: помітного розширення джерельної бази, головним чином за рахунок розсекречення архівних документів та публікації мемуарів; у результаті збагачення вітчизняної історіографії сучасним методологічним інструментарієм.

Дослідник В. Гусєв відстежує ставлення партійної номенклатури до старої української інтелігенції через записку секретаря ЦК КП(б)У Д. Лебедя, який наголошував, що «класове протистояння в республіці йде не лише по лінії боротьби з буржуазією та куркульством, а й з інтелігенцією петлюрівсько-вінниченківської формації» [7, 2].

Стара інтелігенція розглядалася як група «шкідливих елементів», що підлягають знищенню і всі думки щодо побудови нового суспільства були спрямовані на те, щоб їх винищити. Тобто, витіснити із звичного для них становища і кращим методом для цього буде або землеробська колонізація, або приручення до фізичної праці в промисловості. Минув час, коли почесною була праця «білоручки», коли «вийти в люди» означало стати інтелігентом, доктором, чиновником [8].

У дослідженні В. Коцура і О. Тарапон розглядається дискусія середини 1920-х рр. щодо ролі й місця інтелігенції в радянському суспільстві. Внаслідок цієї дискусії автори визначають три основні позиції: прихильники першої (Залкінд, Вольфсон) кваліфікували інтелігенцію як різновид

робітничого класу, закріплений за особливим видом суспільно-корисної праці; другої (Бухарін, Луначарський) – вважали інтелігенцію самостійною частиною непролетарських, середніх прошарків суспільства («третім станом»); третьої (Полонський та інші) у кожному суспільному класі вбачали свою інтелігенцію [9, 13].

Безпосередній перехід до соціалізму вимагав виховання нової людини, будівника нового суспільства, всебічно й гармонійно розвиненої особистості. Політика «воєнного комунізму» з її нетерпимістю, безкомпромісністю й жорстокістю аж ніяк не сприяла залученню інтелігенції на бік радянської влади. Одні її представники перейшли в табір противників революції, інші – емігрували, а треті зайняли вичікувальну позицію.

Неоднозначне ставлення інтелігенції до жовтневих подій 1917 р. визначало однаковий класовий підхід до неї з боку влади. Уся без винятку інтелігенція вела боротьбу з робітничим класом та його ідеологією на культурному фронті. Тому всілякі ліберальні вчені й інтелігенція повинні бути поставлені на такій відстані від робітників і селян, звідки вони могли б робити тільки те, що їм накаже влада [10, 4].

«Проблема» розв'язувалася просто: до тих, хто відповідав вимогам радянської влади, вживалися заходи щодо перевиховання їх у дусі марксизму; до тих же, хто не задовольняв ці вимоги, застосовувалися репресії. Так, у закритому листі секретаря ЦК КП(б)У Д. Лебедя, написаному в жовтні 1922 р. повідомлялось, що «робота по ліквідації змінівіхівської професури закінчена; всього вилучено на Україні 70 осіб, з них частина випроваджена за кордон, частина на Північ. Тепер настрої інтелігенції можна охарактеризувати: готові служити і не розмірковувати» [11, арк. 50].

6 вересня 1922 р ВУЦВК ухвалив постанову «Про адміністративну висилку». Відповідною інструкцією Державного політичного управління, оголошеною наказом Наркомату внутрішніх справ УСРР 2 лютого 1923 р., визначалося чотири типи адміністративної висилки: з певної місцевості без встановлення району проживання в межах УСРР, крім спеціально

заборонених зон; у призначений для цього район УСРР; за межі радянської федерації, тобто за кордон; з УСРР до РСФРР [12, 29].

Одним із репресивних методів боротьби з боку радянської влади були масові депортації української інтелігенції за кордон. Згідно з постановою секретаріату ЦК КП(б)У, прийнятій у вересні 1922 року, на наркомат освіти УСРР покладалися обов'язки здійснювати детальні ревізії низки навчальних закладів, а також скласти план «чистки петлюрівськи настроєних елементів, розрахований на весь триместр поточного навчального року. А на вакантні місця для кваліфікованого читання курсів лекцій мобілізувалися цінні комуністичні кадри» [7, 3].

У середині і другій половині 1920-х рр. видається низка загальносоюзних і республіканських нормативно-правових актів, які встановлюють перелік місцевостей, заборонених для проживання адмінвисланих, порядок реєстрації останніх, розширювали коло осіб, до яких могла застосовуватися адміністративна висилка. Першим таким актом стала постанова ВУЦВК та РНК УСРР від 19 березня 1924 р. «Про заборону соціально небезпечним громадянам перебувати в певних місцевостях УСРР». Особам, висланим в адміністративному порядку і за постановою судових органів, заборонялося протягом трьох років перебувати в Харкові, Києві, Одесі, Катеринославі, Миколаєві, Херсоні, а також 50-верстовій зоні навколо цих міст. За порушення цієї заборони передбачалося позбавлення волі до одного року [12, 43 – 44].

Репресивні методи, які застосовувала більшовицька влада проти «активістських елементів професури» – заслання за межі федерації. Наступний крок, потрібно було визначити коло претендентів, які здавалися особливо небезпечними. Відповідні кандидатури підбиралися місцевими відділеннями Державного політичного управління республіки за участю органів народної освіти й затверджувались губкомом партії. Останнє слово у цій справі належало голові ДПУ. Неблагонадійність кожного із занесених у список підтверджувалась нарком освіти УСРР (за підписами керівників цих установ).

До 3 серпня 1922 року український список був підготовлений. До нього увійшло 77 осіб, у тому числі 47 працівників вищих навчальних закладів, з яких 32 професори. Серед них були 15 медиків та інші представники інтелігенції з Харкова, Києва, Катеринослава, Одеси, Кам'янця на Поділлі. Список був ухвалений ЦК КП(б)У і ВУЦВК, що засвідчено підписами Г. Петровського, Х. Раковського, В. Манцева [7, 4].

На VII Всеукраїнському з'їзді Рад, який проходив 10 – 14 грудня 1922 р. зазначалося, що стосовно викладацького складу «займалися серйозною... чисткою, переглянули увесь склад і випроводили ті елементи, які не відповідають нашим вимогам. Кілька десятків осіб з вищої професури, довелося вислати за межі України, усунувши їх від справи навчання підростаючої молоді» [13, 21].

У самій партії були представники радянської влади, які не хотіли витратити час на пошуки засобів і методів покарання. Вони вважали, що «соціалізм це нормальне суспільство, єдино здорове... можна було б сказати, що в нормальному суспільстві різновид – «інтелігент» зникне. У майбутньому вся маса перетвориться на інтелігенцію, і це буде смерть для теперішньої еліти, але смерть надзвичайно радісна, оскільки вона принесе кінцеву перемогу пролетаріату ... тоді буде створено безкласове суспільство, тоді буде досягнута моральна рівність всього людства, і тоді інтелігенція буде не потрібна». Ось чому «стирання кордонів між фізичною та розумовою працею» було однією з основних цілей комуністичної влади (як гранично висловився корейський комуністичний лідер Кім Ір Сен, «щоб знищити інтелігенцію, потрібно перетворити всіх людей в інтелігентів») [8].

Водночас правлячий режим застосовував не лише репресивні методи, але й «перевиховував» стару інтелігенцію. Процес «радянзації» спеціалістів дореволюційної формації відбувався за ленінськими вказівками. Характерною рисою радянського впливу на інтелігенцію було насильницьке нав'язування їй більшовицького світогляду. При цьому спостерігалось проведення різних політичних ліній щодо технічної і літературно-мистецької інтелігенції. Якщо першій дозволялось просто працювати на одержавлених

підприємствах, будучи нейтральними і аполітичними, то праця літераторів, митців, філософів мала бути суворо регламентованою і підпорядковуватися марксистській ідеології.

Для забезпечення безпосереднього контакту та цілковитої «солідаризації» інтелігенції з партією, неухильного керівництва більшовиками директивами в науковому і громадському житті створювалися секції наукових працівників, профспілки працівників освіти. У 1928 р. виникло Українське товариство працівників науки і техніки для сприяння соціалістичному будівництву. Статут цієї організації вимагав від її членів повного підпорядкування вимогам партії і радянської держави. На кінець 1920-х рр. у країні склався певний політико-ідеологічний комплекс. Його суть полягала в тому, що духовне життя розглядалося тільки крізь призму політики, яка в свої чергу, завжди спрямовувалася ідеологією. Для «виховання» немарксистських професорів створювалися гуртки з вивчення поточної політики, історії ВКП(б), діалектичного та історичного матеріалізму, політекономії.

Завдання перетворення суспільства на комуністичних засадах, продекларовані більшовицькою владою, класовий підхід до інтелігенції в кінцевому підсумку визначили її роль нерівноцінного соціального партнера, який під керівництвом владних структур партії має реалізувати своє природне покликання – «допомагати» робітничому класу здійснювати культурну революцію.

Крім «перевиховання» старої інтелігенції, однією з важливих складових частин культурного життя було й формування нової, комуністичної інтелігенції. Провідну роль у цій справі відводилася вузам, оскільки після жовтня 1917 р. вищі навчальні заклади були реорганізовані, насамперед з метою їх демократизації. Водночас при прийомі до них дотримувалися класового принципу. Перевага віддавалася дітям робітників і незаможних селян, комуністам, комсомольцям, членам профспілок.

Прагнення більшовиків створити армію «пролетарських спеців», щоб зміцнити свої позиції серед інтелігенції, було закономірним в умовах

боротьби за посилення радянської влади. Негативне ж тут полягало в тому, що ця політика зумовила значну деморалізацію в середовищі певних суспільних верств, оскільки, здійснюючи її, більшовицька влада вмiло використовувала соціальне розшарування. Знання і талант поступалися місцем амбіціям та переконанню в тому, що класовий підхід може повністю компенсувати відсутність знань і культури.

Одночасно вживалися заходи по підготовці молодих науково-викладацьких кадрів. Добір аспірантів здійснювався виключно на класових принципах і контролювався ЦК ВК(б)У. Головним критерієм добору кандидатів в аспіранти була відданість партії та новій владі, а наукові здібності (або їх відсутність) часто не враховувалися [14, арк. 46]. Це призвело до того, що раніше, управлінська еліта в Україні, складалася з осіб, які отримали найкращу для свого часу освіту. Якщо державна еліта європейських країн, у переважній більшості, складалася з випускників найпрестижніших університетів, то в УСРР, де ідеологічну основу влади становив принцип «диктатури пролетаріату», спостерігалася прямо протилежна картина. Переваги надавалися особам як можна меншого інтелекту, кругозору, знань і творчих здібностей [8].

Радянська влада ставила собі за мету збудувати новий соціально-економічний лад, більшовики сприяли якомога більшій активізації культурних процесів, але прагнули спрямувати їх на розрив з «проклятим минулим». В атмосфері все нових «тріумфальних перемог» робітничого класу інтелігенція, як носій духовних цінностей суспільства, була відсунута на задній план. Самі поняття «інтелігенція» й «інтелігентність» дедалі частіше звучали зневажливо. Проголошення диктатури пролетаріату, поділ населення на «своїх» і «чужих» породжувало конфлікти в середині суспільства. Якщо для представників партійної і державної влади поняття «чужий» мало переважно політичний відтінок, то для пересічних громадян «чужими» були всі, хто жив краще і був представником іншого світу, жив по-іншому, розмовляв на іншій мові. Іноді достатньо було мати фортепіано або власну бібліотеку, щоб опинитися в складі представників «ворожого класу».

Традиція визначати класову приналежність суспільства за зовнішніми ознаками була досить актуальною, причому не тільки на рівні повсякденного і побутового життя, а й в реальній політичній практиці. Більшовицька влада вміло користувалася схильністю населення визначати «своїх» і «чужих» переважно за зовнішніми ознаками, цей фактор ще більше розмежував представників нижчих соціальних верств населення і так званих «чистих панів», серед яких була й інтелігенція.

Прикладом негативного ставлення простого населення до представників інтелігенції є нескінченний потік доносів на них. Прикладом може послужити заява простого робітника, члена комуністичної партії, О.М. Щербакова секретарю ЦК КП(б)У, датована 15 січня 1920 р. Він повідомляв, що «10 січня 1920 р., на загальному зібранні партії, група робітників була змушена демонстративно залишити зал засідання. Оскільки зібрання проходило в напруженій атмосфері, відчувалося роз'єднання на два табори: робітники і дрібнобуржуазна інтелігенція. Останні поводити себе зверхньо, вороже, постійно перебивали...Я вважаю, що цієї характеристики достатньо, щоб знайти «корінь зла», або знайти ліки проти нього. Інтелігенція вступає в партію заради матеріальних благ, повсюди вносять свої звички, поширюють дрібнобуржуазний дух протекціонізму. Якщо не вжити запобіжних заходів, то партія розколеться і це призведе до краху радянської влади» [15, арк. 1 – 2].

Отже, на початку 1920-х рр. минулого століття, в умовах побудови нового, соціалістичного суспільства, інтелігенція старої формації розглядалася як «ворожий елемент», що підлягав негайному знищенню. Національна свідомість еліти становила небезпеку для унітарної держави, позаяк вони виступали ідеологами і натхненниками політичної боротьби мас, носіями національної ідеї. Для зміцнення свого становища партійно-державній номенклатурі потрібно було нейтралізувати інтелігенцію, зруйнувати їх соціальну базу. Комуністична партія, реалізуючи силові переваги своєї диктатури, встановлюючи монополію в усіх галузях матеріального і духовного життя, вдавалася до насильницьких методів

впливу на інтелектуальну еліту. Застосовувалися репресії, масові депортації, звільнення з посад, «перевиховання» старих і створення нової армії «пролетарських спеців».

Внаслідок перетворень в галузі освіти, молодому поколінню прищеплювалися радянські цінності, що зводилися до цінностей так званої диктатури пролетаріату, а насправді – вузького кола функціонерів владної установи партії – ЦК РКП(б). Обличчя кожного народу, його культурний прогрес визначається насамперед не кількістю освіченого населення та дипломованих спеціалістів, а рівнем професійної культури, здатної не лише акумулювати світовий досвід, а й забезпечити його розвиток. Класовий же підхід унеможлилював цей процес, більше того, він призводив до морального та духовного зубожіння народу.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Тихонов В. И., Тяжелникова В. С., Юшин И.Ф. Лишение избирательных прав в Москве в 1920 – 1930-е годы. – М., 1998. – 326 с.
2. Бухарин Н. И. Экономика переходного периода // Бухарин Н.И. Проблемы теории и практики социализма. – М., 1989. – 387 с.
3. Федюкин С. А. Партия и интеллигенция. – М., 1983. – 237 с.
4. Амелин П.П. Интеллигенция и социализм. – М., 1970. – 189 с.
5. Иванова Л. В. Формирование советской научной интеллигенции: (1917 – 1927 гг.). – М., 1980. – 390 с.
6. Соскин В.Л. Ленин, революция, интеллигенция. – Новосибирск, 1973. – 107 с.
7. Гусев В. Депортація групи української інтелігенції за кордон 1922 року // Історія України. – 2003. – № 46. – С.1 – 6.
8. Волков С.В. Интеллектуальный слой в советском обществе. – Электронный ресурс // Режим доступа: <http://samisdat.com/5/55/554-2gl.htm>.
9. Коцур В., Тарапон О. Інтелігенція і формування інтелекту нації (20 – 30-ті рр. ХХ ст.) // Рідна школа. – 1998. – № 9. – С.13 – 21.

10. Известия ЦК КП(б)У. – 1922. – № 10 – 11. – 56 с.
11. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). – Ф.1. – Оп. 20. – Спр. 988.
12. Окіпнюк В.Т. Державне політичне управління УСРР (1922 – 1934): Історико-юридичний аналіз. – К.: НА СБУ, 2002. – 289 с.
13. VII Всеукраинский съезд Советов. 10 – 14 декабря 1922 г.: Стенографический отчет. Бюллетень. – Харьков: Изд-во Секретариата ВУЦВК и Управления делами Совнаркома УССР, 1922. – № 3–4. – 141 с.
14. ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп. 20. – Спр. 1076.
15. ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп. 20. – Спр. 180.